

MESSING VERA

Gondolatok Rogers Brubaker: *Csoportok nélküli etnicitás* c. műve* kapcsán

Arra kaptam felkérést, hogy ma arról beszéljek, ami Rogers Brubaker elméleti művének a magyarországi kisebbség-, és különösképp roma kutatások számára fontos és alkalmazható vonatkozása lehet.

Így hát elsősorban arra kívánok reflektálni, hogy a magyar szociológia mit meríthet e műből, és különösképp annak első – számomra leginkább gondolatébresztő, a magyar kisebbség-szociológiára nézve meglehetősen provokatív fejezetéből – a „*Csoportok nélküli etnicitás*”-ból. Az esszé egyes részletei korábban már megjelentek magyar fordításban, 2001-ben a *Beszélő*ben.¹ Az írás akkor nem indukált vitát a szociológia és más társadalomtudományok művelőinek körében annak ellenére, hogy Brubaker elmélete, mely az etnicitás vizsgálatát csoportok nélkül képzelel el, több tekintetben is megkérdőjelezi azt, ami az elmúlt évtizedekben hazánkban (de nemcsak itt) az etnikai kisebbségek kutatása terén történt.

Azt gondoltam, hogy megkísérlem ma körbejárni azt, hogy Brubaker elmélete hogyan és milyen mértékben alkalmazható a magyarországi romákkal kapcsolatos kutatások terén és azt, hogy az általa megkérdő-

* A könyv eredeti címe: Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press, 2004. Az itt közölt ismertetés elhangzott az MTA Etnikai és Kisebbségkutató Intézet és az MTA Szociológiai Kutatóintézetének *Lehet-e kollektív kategóriák nélkül beszélni az etnicitásról?* című műhelybeszélgetésén 2006. március 30-án.

¹ Brubaker, Rogers: „Csoportok nélküli etnicitás”, *Beszélő*, 2001/7–8.

jelezett „csoport-szemléletű megközelítés” mennyiben és mely területen legitim, illetve hol vannak a határai. Írásának azokat az elemeit is ki szeretném emelni, amelyek véleményem szerint relevánsak a hazai kutatók számára, és amelyek új szempontú elemzések megtervezését teszik lehetővé. Ugyanakkor le kell szögezzem már itt az elején, hogy a csoportok nélküli etnicitás elméletével és annak felhasználhatóságával kapcsolatban több ponton feloldatlan dilemmáim maradtak.

Csoportok nélküli etnicitás

Brubaker elméletének központi eleme a „csoport szemléletű”² megközelítés („groupism”), pontosabban annak kritikája. Az, hogy magam nemigen kedvelem ezt az elnevezést, semmit sem változtat azon, hogy a fogalom mögött meghúzódó tartalom új, eddig zömmel figyelmen kívül hagyott szempontot adhat az etnikailag meghatározott közösségekkel kapcsolatos kutatások számára.

A következő idézet világossá teszi, hogy mi is pontosan a „csoport szemléletű” megközelítés veleje: *„az a tendencia, hogy a társadalmi élet legfontosabb alkotóelemeit, a konfliktusok főszereplőit és a társadalmi elemzés alapegységeit diszkrét, egymástól élesen elkülönülő, belülről homogén és kívülről lehatárolt csoportoknak tekintjük. Az etnikai csoportokat, nemzeteket és fajokat pedig úgy kezeljük, mintha szilárd entitások lennének, amelyeknek érdekeket és tevékenységet tulajdonítunk. [...] A csoportokat objektivizáljuk, és úgy beszélünk róluk [...], mintha azok homogén, kifelé lehatárolt csoportok, sőt közös céllal rendelkező, egységesen fellépő társadalmi szereplők volnának”*.

A fenti definíciót logikusan követő kérdés, hogy mit is tekint Brubaker csoportnak. *„A csoport alatt olyan lehatárolt közösséget értünk, amelynek tagjai kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönösen felismerik egymást, egymásra orientálódnak, hatékonyan kommunikálnak, szolidaritást éreznek egymás iránt, kollektív identitással rendelkeznek és képesek összhangban cselekedni [...]”* Brubaker tehát a szociológiában elfogadottnál³ sokkal szűkebb értelemben használja a csoport fogalmát; a magyar szociológiában használatos közösség fogalom közelebb áll e csoport definícióhoz.

² A Beszélőben 2001-ben megjelent fordítás a „csoportizmus” kifejezést használta e fogalomra, én azonban ezt mellőzöm, helyette a „csoport szemléletű” megközelítés kifejezését használom

³ A „csoport” alapdefiníciója a szociológiában: az egyének olyan együttese, amelyet bizonyos közös ismérvek jellemeznek, kötnek össze.

A Brubaker által megkérdőjelezett „csoport szemléletű” megközelítés komoly hagyományokkal rendelkezik a magyar etnikai kisebbségi kutatások területén. A szociológia fő árama a mai napig alapvetően ebben a keretben vizsgálja a magyarországi etnikai kisebbségeket. A roma népesség életét kutató nagyobb „reprezentatív” felvételek úgy tekintenek a romákra, mint egy objektíven létező, közös identitással rendelkező, gyakorta akár etnikailag homogén, kívülről lehatárolt csoportra. Pedig mára minden társadalomtudós tisztába kell legyen azzal, hogy ez a szemlélet olyan távol áll a valóságtól, mint Makó Jeruzsálemtől. Közhelyeket sorolok: a romák etnikailag nem homogén csoport, nem határolható le sem belülről, sem kívülről, nem tekinthetők még heterogén csoportnak sem. A romákat végső soron egyetlen dolog teszi egy etnikai csoporttá: ez pedig a többségi magyar szemlélet megőrző ítélete arról, hogy ki a roma és ki nem az. Hiszen a magyar „hétköznapi bölcsesség” mégiscsak gondolkodás nélkül megállapítja bárkiről, hogy cigány-e, vagy sem. A társadalomtudományban a „csoport szemlélet” alapja nagyon hasonló: annak meghatározása, hogy a kutatás hogyan definiálja vizsgálata tárgyát, vagyis kit tekint romának. A kilencvenes évek második felében egy mindmáig meghatározó, minden érintett által jól ismert tudományos diskurzus⁴ folyt arról, hogy a „roma kutatások” milyen módon határozzák meg a vizsgálatba bevont emberek körét: az önbevallás, vagy külső definíció, a közvetlen környezet, avagy a „szakember” kérdezőbiztos ítélete alapján tekintse romának a kérdezettet, vagy esetleg ezek valamely kombinációját használja. Ugyanakkor e vita egyik meghatározó cikke – Ladányi-Szelényi: Ki a cigány? – mégiscsak valami olyasmiről beszél, amiről Brubaker értekezik. Arról, hogy a romaság – szemben az empirikus gyakorlattal – nem egy objektíven létező, lehatárolható, önálló entitásként működő kategória, hanem egy dinamikusan változó, a környezet által nagymértékben befolyásolt társadalmi jelenség. „...(A)ról, hogy egy etnikai csoport „objektíve” mekkora létszámú, lényegileg semmit sem lehet mondani az empirikus társadalomkutatás módszereivel. [...] csak azt tudjuk

⁴ Ki a cigány vita fontosabb publikációi: Sík Endre (Lapos András): A longitudinális cigány. *Replika* 17–18 szám pp.246 (1995). Ladányi János – Szelényi Iván: Ki a cigány? *Kritika* 1997 december Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 1998 március. Ladányi János – Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 1998 március. Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről. *Replika*, 29 szám: pp. 201 (1998) Ladányi János – Szelényi Iván Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról *Replika* 30. szám. (1998)

*megérteni, hogy miféle klasszifikációs módszerek léteznek valamely társadalomban valamely időpontban.*⁵ A vita másik oldalán érvelők hasonlóan reflektálnak a „csoport szemléletű” megközelítés visszáságára. Kertesi Gábor például így ír erről: „*az, hogy a kutató nem azonosul a tipikus környezet differenciálatlan vélekedésével [mármost arról, hogy ki a cigány], nem jelenti azt sem, hogy e differenciálatlan vélekedés következményeként keletkező társadalmi határvonalat ne kellene társadalmi tényként komolyan vennie [...] teljes mértékben elhatároljuk magunkat attól – a véleményünk szerint is tökéletesen értelmetlen – kérdéstől, hogy ki tekinthető az „életmód?”, a rasszjegyek?, a kultúra? A szokások? vagy bármilyen más, hasonlóan homályos szempont alapján „igazán” cigánynak.*”⁶ A vita azonban jöttányit sem változtatott azon a gyakorlaton, hogy az empirikus szociológia főárama – beleértve a fent idézett szerzőket is – a romákat a környezetük vélekedése alapján határozza meg: azt tekintti cigánynak, akit a tanár, a hivatal, az orvos, a szociális munkás, avagy a kérdezőbiztos cigánynak vél, a különbség csupán abban van, hogy ki klasszifikál. Maguk a vizsgálatok tehát kivétel nélkül „csoport szemléletű” (groupist) megközelítést alkalmaznak, mivel a romaságra, – akárhogy is határozzák meg, ki tartozik ebbe bele és ki nem – mint egyetlen etnikai csoportra, diszkrét, kifelé lehatárolt (és gyakorta belülről homogén), szilárd entitásra tekintenek.

Téved azonban az, aki azt gondolja, hogy ennek a tradíciónak a kutatók hanyagsága, érdektelensége, avagy szakmai alkalmatlansága volna az oka. Komoly legitimitációja van e megközelítésnek: a becslések szerint 600 ezres roma népességből mindössze 190 ezren, vagyis kevesebb, mint harmaduk vallotta magát romának/cigánynak a 2001-es népszámláláskor. (Hozzá kell tenni, hogy ez igen jelentős növekedést jelent a korábbi népszámlálási adatokhoz képest!). A romáknak jó okuk van etnikai identitásuk eltitkolására: az évszázados kirekesztés, diszkrimináció és megáláztatás élménye teszi, hogy nem szívesen vallják magukat cigánynak. Mindez kétségtelenül csoport-szemléletű és paternalista megközelítés, és úgy tűnik, jól szolgálja a romákkal kapcsolatos többségi politikacsinálók érdekeit is. Ezek a kutatások szolgáltatnak alapot arra, hogy a magyarországi politikai elit „roma” programokat dolgozzon ki és működtessen úgy, hogy azok láthatóan semmit nem változtatnak a célcsoport helyzetén. Elég csupán a „roma” foglalkoztatási programok hatástalanságára,

⁵ Ladányi János – Szelényi Iván: Ki a cigány? *Kritika* 1997. december:

⁶ Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről. *Replika* 29 sz. 1998

a „kisebbségi” és „felzárkóztató” oktatási normatívák szegregáló hatására, avagy a telepfelszámolási programok totális kudarcára gondolni. Ezek többek között azért is lehetnek sikertelenek, mert „egy kalap alá” veszik – a tudományos kutatások eredményei alapján – a Magyarországon élő romának vélt sokszínű és igen sokrétű népességet.

Sok problémát hordoz ez a „csoport-szemléletű” megközelítés nem csupán a gyakorlat, de a tudományos megismerés számára is: tudjuk jól, hogy a magyarországi cigányok/romák igen különbözőképp reagáltak a változó gazdasági-társadalmi körülményekre attól függően, hogy az ország mely területén, milyen településen élnek, asszimilációjuk milyen mértékű volt az államszocializmus időszakában, milyen volt a nem roma környezet attitűdje és persze még számos egyéb faktortól is. De még mindig igen keveset tudunk arról, hogy mi az oka annak, hogy egyes csoportok, közösségek sikeresebben tudtak alkalmazkodni a rendszer-váltás következtében megváltozott gazdasági, társadalmi környezethez, míg mások szinte reménytelenül leszakadtak és kirekesztődtek. A kutatások csoport-szemléletű megközelítése, véleményem szerint, a romákkal kapcsolatos társadalmi problémák megismerésének és megértésének egyik súlyos korlátját jelenti.

Az esszencialista, csoport-szintű szociológiai megközelítés azonban mindaddig legitim, amíg a szociológus folyamatosan reflektál azokra a problémákra, amelyek abból fakadnak, hogy a romákra/cigányokra kívülről lehatárolt, objektívan létező csoportként tekint, és amennyiben a tanulmányok nem az „objektíven” meghatározott romákról/cigányokról születnek, hanem az adott pillanatban a többség által romának, avagy cigánynak vélt népességről. A kutató tehát szem előtt kell tartsa:

1. hogy ez a meghatározás megerősíti azt a hamis képzetet, hogy a romák egy objektíve létező, homogén etnikai csoport;
2. hogy a magyarországi romák/cigányok etnikailag is heterogének, továbbá
3. hogy oksági viszonyokat kuszálhat össze az a megközelítés, mely a romaságot a külső környezet által határozza meg: bizonyos, a népesség társadalmi-gazdasági státuszából, lakóhelyéből, vagy oktatási szintéből adódó társadalmi tényekről (szegénység, kirekesztettség) azt a látszatot kelti, hogy azok etnikai eredetűek.

Rogers Brubaker elmélete megfelelő kiindulási alapot nyújthat ahhoz, hogy a roma népességgel foglalkozó szociológiai kutatások rész-

ben feloldják az etnicitás csoportként történő vizsgálatából keletkező problémákat, rossz értelmezéseket, amennyiben elfogadjuk azt a felvetést, hogy a(z) etnikai) csoportot változóként kezeljük, vagyis a csoporttá válás illetve a csoportok szétbomlásának folyamatát és körülményeit vizsgáljuk.⁷ Mire is gondolok? Nagyon fontos, és nem vizsgált társadalmi folyamatokra, amelyeket antropológiai munkák egy-egy településen bemutattak már,⁸ mint például a roma közösségek szétesésére, a roma identitás változásaira, a romaságtól való távolodásra a rendszerváltás előtt, illetve azt követően is. Egészen más folyamatok zajlottak és zajlanak le például Szabolcsban, Borsodban, Baranyában vagy Budapesten, melyek eredményeképp alapvetően eltérő alkalmazkodási stratégiák jöttek létre a különböző közösségek tagjai között. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan ellentétes folyamat is zajlik: kialakulóban van egy új roma/cigány identitás, egy erős öntudattal és etnikai azonossággal rendelkező generáció, melyről a többségi tudomány és politika nemigen vesz egyelőre tudomást. Az identitás és a közösség alakulásának e folyamata pedig mindenképp vizsgálatra érdemes.

Brubaker egyik gyakorlati javaslata a csoporttá válás szintjének („level of groupness”) változóként történő bevonása az etnikai csoportok vizsgálatába. Ez alapján a romák empirikus vizsgálatát ki lehetne bővíteni például azzal, ha az adott közösség csoporttá válásának szintjét valamely alkalmas mérőszközzel mérve – például inter- és intraetnikus személyközi kapcsolatok sűrűsége alapján – az elemzés egyik változójaként használjuk.

Végül pedig két elemi dilemmáról ejtenék szót, amelyek válasz nélkül maradtak.

Az első empirikus, módszertani jellegű: Brubaker egy elemi válasszal adós marad, ugyanis nem ad fogódzót ahhoz, hogy az empirikus szociológia, amely, akárhogy is nézzük, csoportokban kénytelen gondolkodni, milyen módszerekkel dolgozhat abban az esetben, ha a csoportok nélkül kívánja vizsgálni az etnikai létet. Erre alkalmas az antropológia,

⁷ „A 'csoporttá válás foka' változó nem konstans, nem lehet adottnak venni a csoport létét. Nemcsak vélt csoportok között változik, hanem azokon belül is”. Brubaker, Rogers: „Csoportok nélküli etnicitás”, in: *Beszélő*, III. folyam 6. évfolyam 7–8.

⁸ Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde: *Élet a Bodza utcában*. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000 Stewart, Michael: *Daltestvérek*. Budapest T-wist kiadó Max Weber Alapítvány 1994

hiszen az kimondottan helyi érvényességű kérdéseket vizsgál, az empirikus szociológia ugyanakkor, társadalmi szintű jelenségek vizsgálatára hivatott, és mint ilyen, nehezen tud a csoportok mellőzésével dolgozni.

A másik probléma elméletibb jellegű: az etnicitás alapja az identitás, amely csoportban konstruálódik és él. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az identitás csakúgy, mint az azt meghatározó csoport dinamikusan változik. A személy identitását nem is egy, hanem különböző csoporthoz való tartozás biztosítja, amelyekkel az egyén másként és változóan azonosul. Ha innen nézzük a dolgot, meglehetősen elrugaszkodott gondolat az etnicitást azok nélkül a csoportok nélkül vizsgálni, amelyekben megteremtődik és él.